

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૪૮-૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રાજકોટના જુવનકેન્દ્ર

વિષય ૫૪૮૮ ગાંધી

સૉક્રેટિસની જીવનકથા.

પોતાના જ્ઞાનામૃત વડે અખિલ ભૂમડળ ઉપર સર્વન ચૈતન્ય

ઉત્પન્ન કરનારા મહાત્મા જ્ઞાનમયુક્ત આપણા આર્યા-
જન્મ. વર્તમા યદ્ય ગયાને લગભગ સા વર્ષ થયા હશે,

એવામા જ ગ્રીક દેશને દીપાવનાર સાક્રોટમ નામે
મહાત્માનો જન્મ અથેન્સ નજીક આલોપેશી નામના પરગણામા ઇ.
સ. પૂર્વે ૪૬૯ (કેટલાકના મતે ૪૬૭)ની સાલમા થયો. સૉક્રેટિસના
પેતા જમદિપ્તિવાન મહાત્મા પ્રાંત દશમા આજ સુધીમ બીજો
જન્મો જ નથી, એમ કૃતિશ નાપણુ ચાલશે.

સૉક્રેટિસના પિતાનું નામ સૉક્રોતિનસ્કસ હતું. તે પંથરની

મૂર્તિઓ કોતરવાનું કામ કરતો હતો. તેના માતાનું
માતૃપિતા. નામ ફૅનોરટી હતું ન સુયાગ્રીનું કામ કરતી હતી.

સૉક્રોતિનસ્કસ જે કે મૂર્તિઓ બનાવતો નાપણુ તે

નમયના પ્રમિદ્ધ માર્તકારેમા તેની ગણના થયેલી ગણાતી નવા. નમજ

સુયાગ્રીના ધધામા ફૅનગ્રીને પરોપકરના પુણ્ય સિવાય ખામ નિશેષ

નાભ થતો હોય એમ ગણાતું નથી. - કદરે જનના સૉક્રોટિસ અદ્ધર

ગાડા મરીયાતમા જન્મ્યો હતો. એ વાત સ્પષ્ટ છે તેનું ૨૬૧ પણુ ત

નમયના પ્રસદ્ધ કુટુંબમા ગણાતું નમેતું

વતની સદાગત અંત શૌર્ય પંગર મુશ્કેલી વડે સકલ મે ૧૫૨૮ને

નૃપણરૂપ થયેલા કર્મના કિલ્લા કા ૧ કિચ્ચાર કરીને અજન્મમાએ

ન ગીડવેલા ત્યારે જે ગૃત્તરના નાટકમ. બન્સબમ નમ ૩ હું ક,-

સૂતો વા ૧૫૫૩૧ થ યો વા કો વા મચાન્સદમ્ ૧

દૈવાધીન કુલે જન્મ મમાધીન વ પૌલવમ્ ૧

અર્થાત્ ‘હું સારથી કે સારથીએ પુત્ર ગમે તે હોઈ ! મનુષ્યને તેના કર્મ પ્રમાણે જન્મ મળે છે. ‘પરંતુ પુરુષાત્વનું તેમ નથી. પુરુષાત્વ બતાવવું એ તો પોતાની જાતનું જ કામ છે.’”

કર્ણના આ કહેવા પ્રમાણે સૌકેટિસનો જન્મ જન્ત કે છેક સામાન્ય કુળમાં, ગરીબ માતાપિતાને ઘેર થયો હતો; પરંતુ એ પ્રતિજ્ઞ પરિસ્થિતિને ગણ્યાર્થી વિના પોતાના અસાધારણ પુરુષાત્વને લીધે તે આખા જગતમાં પોતાની કીર્તિનો વિજયવાવટો ફરકાવી અજરામર થયો છે.

જે સમાજમાં મનુષ્યના જન્મના કુળ ઉપરથી અથવા જાત ઉપરથી જ મનુષ્યની યોગ્યતા ઠરાવવામાં આવે છે, એવી સમાજની દલદલી માનેલી જાતિમાં જન્મેલા મનુષ્ય સહેજસાજ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે એટલે તે પોતાના વાણવિલેનો ધંધો કહેતાં ને વખતે તો પોતાની જાતિ પણ કહેતાં શરમાય છે-તેને તે ધંધાની બહુ શરમ લાગવા માંડે છે. પરંતુ સૌકેટિસને તેમ નહોતું લાગ્યું. તે મોટો થયો ને સર્વત્ર તેની કીર્તિ પસારી પછી પણ તે લોકોને કહેતો કે, “મૂર્તિકાર પોતાના કૌશલ્યથી અત્યેતન પાપાણને મનુષ્યના જેવો બનાવે છે; પરંતુ આપણે મનુષ્ય પાપાણ સાથે રહેલું આપણું સાદૃશ્ય જ્ઞાનાદિ સાધના વડે કર્મી કરવાના પ્રયત્ન નથી કરતા, એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે ? અનં આમ છે માટે જ મારા પિતાના મૂર્તિકારના ધંધા વિષે મને બહુ અભિમાન રહે છે. મારી માતા જેમ સ્ત્રીઓનું સુચારીપણું કરે છે, તેમ હું લોકોના મનનું સુચારીપણું કરીને તેમાં ગુપ્ત રહેલા અનેક સદ્ગુણનો ઉદય કરું છું.” સૌકેટિસે પ્રસંગોપાત્ત કહેલા આ ઉદ્દગાર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેને પોતાના માતાપિતાના ધંધા વિશે જરા પણ શરમ લાગતી નહોતી, પણ ઉલટું તે માટે ભારે અભિમાન જ હતું. આ વૃત્તિ આપણે શિખવા જેવી છે.

સૌકેટિસનો જન્મ થયો તે સમયે મૂલ્યવિદ્યા, ગુણવત્તાવદન વગેરે લલિતકલા, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, જ્યોતિષ, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને

જીવનની
શરૂઆત.

વકતૃત્વકલા વગેરે મનુષ્યને નાગરિક બનાવવા માટે
આવશ્યક વિષયોનો સમાવેશ થીસના શિક્ષણક્રમમાં
હતો. પરંતુ એ બધા શિક્ષણક્રમ પસંદ કરવા માટે
અર્થવા જોઈતા પૈસાના અભાવને લીધે સ્કૉક્રેટિસને

પોતાના દીકરાને જરૂરજોગ સાધારણ મધ્યવિદ્યા ન ગણિતનું શિક્ષણ
આપ્યા પછી પોતાના હાથ નીચે મૂર્તિઓ ઘડવાના કામમાં લગાડી દીધો.
અયેન્સના અંકોપોલીસ નામના કિલ્લામાં પાળેનિયસ રાજાના વખત-
માં સ્કૉક્રેટિસના હાથે તૈયાર થયેલી 'મર્થ્યુરી' અને 'ઝેસસ' એ જે
દેવોની મૂર્તિઓ મુકેલી છે; તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેણે થોડા
દિવસ પોતાના પિતા પાસે તાલીમ લઈને તે કળામાં સારી પ્રવીણતા
મેળવી હશે. ગણિતવિદ્યામાં તો તેની બહુ સારી પ્રગતિ થઈ હતી.
જીવનસમયન ગણિતના વિષયમાં ગાળવા કરતાં તેનાથી અનેકગણ.
ઉપયોગી વિષયમાં ગાળવું અધિક વ્યવસ્થર છે, એવો તેનો મત થયો.
નહોત તો સ્કૉક્રેટિસ ખરેખર એક મોટા ગણિતશાસ્ત્રી નરીકે પ્રસિદ્ધિ-
માં આવ્યો હોત. શિષ્ય અને ગણિત એ બંન્ન વિદ્યામાં સ્કૉક્રેટિસ
જે કે બહુ પ્રવીણ થયો હતો, તોપણ તત્ત્વજ્ઞાન શિખવાની તેની
આંતરિક ઇચ્છા બહુ તીવ્ર હતી.

એક દિવસ તે પોતાની નાનકડી શિષ્યશાળામાં બેસીને મૂર્તિ
ઘડતો હતો, તેવામાં ક્રીટો નામે એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ
તત્ત્વજ્ઞાનના ત્યાં આવ્યો. સ્કૉક્રેટિસે તેની સાથે ઘણી વાર સુધી
શિક્ષણની વાતચીત કરી, તે ઉપરથી ક્રીટોને લાગ્યું કે, ફક્ત
શરૂઆત. પૈસાના અભાવે આ બુદ્ધિમાન છોકરો પોતાની સર્વ

સંપત્તિ બુદ્ધિમત્તા પથરા ભાંગવામાં જ વાપરે એ
સમજ નથી. તુરંત જ સ્કૉક્રેટિસના આપની પરવાનગી લઈને તેને તે
પોતાની સાથે લેડી ગયો; અને અંનાગઞ્જોરાસ તથા આર્કિલસ પાસે

તત્ત્વજ્ઞાન શિષ્યવાની ગોઠવણ કરી આપી. આ કીટા આગળ ઉપર સૌકેટિસનો મહાન ભક્ત, શિષ્ય અને હિતકર્તા થયો.

સૌકેટિસના તત્ત્વજ્ઞાવના શિક્ષણની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ, તેની ઉપર જણાવેલી હકીકત તેના કેટલાક ચરિત્રકરોએ આપી છે. ક્ષિનોશન પેટ્રો-પરંતુ તેના કરતાં બહુ જ મહત્વનું-સૌકેટિસનું સંવાદાત્મક જીવનચરિત્ર તેના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય પ્લેટોએ લખ્યું છે તેમાંના ‘શીટો’ નામે મહત્વનો સંવાદ બુદ્ધા પુસ્તકમાં આપ્યો છે, તે ઉપરથી તે અનાગઝોરાસનો પ્રત્યક્ષ શિષ્ય નહોતો, પણ તેણે માત્ર તેના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો હતો એમ સમજાય છે. બીજી એક જગ્યાએ સૌકેટિસે કલિયસને મશ્કરીમાં કહેલું કે, “ તું ખૂબ પૈસા ચર્ચીને તત્ત્વજ્ઞાની થયો અને હું માત્ર મન સાચે વિચાર કરીને-માથે બૂર હું જ થાપને-તત્ત્વજ્ઞાન શીખ્યો છું. ” આ ઉપરથી જોતાં સૌકેટિસ કેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાની થયો, એ એક ગૂઢ જ રહેલું લાગે છે. તે જ્યુ પ્રથમ જણાવેલી હકીકતના કરતાં બીજી હકીકત વિરૂધ્ધ માનવા જેવી લાગે છે. તેથી તે પોતાના જ પરિશ્રમ વડે અંત અદ્ભુત પ્રતિભાસંપન્નતાને બીજે સ્વતંત્ર સિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની થયો હતો, એમ માનવું બે અયોગ્ય લાગતું નથી.

સૌકેટિસના ચરિત્રની હવે પછીની બાબતો સમજવા મટે ઝીસની તે સમયની રાજ્યવ્યવસ્થા કેવી હતી તે તે સમયની જાણવાની ખાસ જરૂર છે એ દેશના વિસ્તાર મત્ર થી નહીં રાજ્ય રૂપ હજાર મૈલનો અને લોકમંખ્યા ૪૪ લાખનો હતો. આ ઉપરથી તે અપભ્રા ઇલાકાના બે ત્રણ જિલ્લા કરતાં બહુ મોટે નથી એ સહેજે મનજ્ઞશે રાજનીતિ દૃષ્ટિએ એકછત્રી રાજ્ય અર્થેના લોકાના દૃષ્ટિએ પ્રજાકીય રાજ્ય એવું જોતાં કહી શકાય તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા ઝીસના તેના પરીક્ષા કરી જણ્યું નહોતી. દરેક મનુષ્ય પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થામાં સામીલ થઈ શકે,

અને મોટાં રાજ્યોમાંની વ્યક્તિઓને જે રાજકીય સુખનો અનુભવ મળવાનો સંભવ હોય છે, તે સુખ પોતાના રાજ્યમાંની દરેક વ્યક્તિને મળે, એવી પ્રાચીન ગ્રીક લોકોની સમજ હોવાથી, ગ્રીસમાં તે વખતે પ્રાંતિક અથવા નાગરિક રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. અથેન્સ, સ્પાર્ટા, કોરિન્થ. વગેરે દરેક પ્રાંત પોતાનાં રાજ્ય સ્વતંત્રપણે ચલાવતો. તેમનું આ પૃથક્કરણ એટલું તો વિચિત્ર હતું કે એક પ્રાંતમાંના મનુષ્ય ખીજા પ્રાંતમાંની જમીન કે ધરખાર વેચાતું લઈ શકે નહિ; જુદા જુદા એ પ્રાંતમાંનાં વરકન્યાનાં લગ્ન થઈ શકે નહિ, અને એક પ્રાંતનો માણસ ખીજા પ્રાંતની ન્યાયાધીશીમાં પોતાનો દાવો કરી શકે નહિ. જે કે આમ હતું, તેમ છતાં અધા ગ્રીક લોકોનું કુળ એક જ હતું. આથી કુળાભિમાનને લીધે એક ખીજાને તેઓ મુન સમજતા, ને ગ્રીકો સિવાયનાને જંગલી સમજતા. તેમની ભાષા એક હતી, તેમનો ધર્મ એક હતો. દેવદેવીઓ એક હતી, અને રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો પણ એક જ હતા. તે આમ સામાજિક બંધનોથી બંધાયેલા હોવાથી પરદેશી શત્રુ ચડી આવે તો ગ્રીસનાં અધાં મંસ્થાનો પોતા-પોતામાંની જુદાઈ ભૂલી જઈને, તેને દુરાવવા એકઠમ એકઠા થઈ જતાં. સૉક્રેટિસના જન્મ પહેલાં કેટલાંક વર્ષ-એટલે ઇ. સ. ની પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષના અરસામાં ઈરાનના આદશાહ દાયરસે ગ્રીસ ઉપર સ્વારી કરી હતી, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ સંસ્થાનો એક થઈ ગયાં, અને તેમણે ઈરાનીઓના મોટા સૈન્યને અને વિસ્તીર્ણ નૌકાઓને ઈરાથાનમાં મહાન કરી, દાયરસ આદશાહને ગ્રીસની હદ બહાર કાઢી મૂક્યો હતો. આટલો પરાભવ પામવા છતાં દાયરસની ઇચ્છા શાન્ત થઈ નહોતી. તેણે ગ્રીસ ઉપર ફરીને ચડાઈ લઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી; પરંતુ ઈશ્વરી સંકેત કંઈક જુદો જ હતો. તેની તે તૈયારી સંપૂર્ણ ન થઈ એટલામાં જ આદશાહ દાયરસનું મૃત્યું થયું તેની પછી તેનો પુત્ર જર્કસિજ તખ્તનશીન થયો. તેણે મરણ વખતની પોતાના

પિતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સારૂ ઝીસ ઉપર ચઢાઈ કરી. ફરી ઝીસ સંસ્થાનોએ એકઠા થઈને હાથરસની પેઠે તેને પણ હરાવી હલ બહાર કાઢી મૂક્યો.

આ પ્રમાણે પરદેશીઓની વખતોવખત સ્વારીઓ થાય, તે તેનો પ્રતિકાર કરવા સારૂ વખતોવખત નવું એકીકરણ કરવા બેઠવા કરતાં, ઝીસનાં બધાં સંસ્થાનાં વચ્ચે અરસપરસની ભિન્નતા ભૂલી જઈને કાયમની એકતા કરવાનો વિચાર ઝીસના બધા આગેવાનો અને મુત્સદીઓના મનમાં આવ્યો. સ્પાર્ટાના લોકો ભારે શરવીર હતા, માટે આ કાયમની એકતામાં સ્પાર્ટાને મુખ્ય સ્થાન આપવાનો કેટલાકોનો મન હતો; પરંતુ નૌકાયુદ્ધમાં અથેન્સની બેરબરી કરે તેવું કોઈ નહોતું. તેમજ ઝીસમાંના સુગ્રાસદ વક્તા, તત્વજ્ઞાની, ચિતારા અને મૂર્તિકારોની જન્મભૂમિ અથેન્સ હોવાથી મુખ્યસ્થાન અથેન્સને જ મળવું જોઈએ, એવો કેટલાકોનો આગ્રહ હતો. આ બંને બહુ ચર્ચા થયા બાંજગડો થઈને છેવટે સર્વાનુમતે સંયુક્ત ઝીસમાં અથેન્સને અગ્રસ્થાન મળ્યું. આ અગ્રસ્થાન વસ્તુતઃ વ્યવસ્થા માટે જ હતું, અને સંયુક્ત સંસ્થાનોએ એકબીજાની સાથે સમાન હકથી જ વર્તવું, એવો એક્ય કરાવી વખતનો માન્ય હેતુ હતો. પરંતુ મૂળ હેતુનો વિપર્યાય જેમ બહુધા સર્વત્ર અને તમામ બાબતોમાં થયેલો જોવાય છે તેમ, આ એક્યના સંજોગમાં પણ થયું. આ જોઈવળ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ ઝીસ સંસ્થાનોએ લડાયક વહાણો તથા પૈસાની મદદ અથેન્સને કર્યા પછી, મહત્વાકાંક્ષી અથેન્સના લોકોની યુદ્ધ ફરી અને તે સમયે હકના સંસ્થાનોને પોતાના તાબાના ગણી તેની સાથે ઉચ્છ્રાબલ્યે રતિવા લાગ્યા. અથેન્સવાસીઓની આ વર્તણૂક સ્વાભાવિક રીતે જ ઝીસ સંસ્થાનોને અચાચ લાગી, અને તેમણે સ્પાર્ટાને આગેવાન તરીકે તેની આગેવાની નીચે અથેન્સની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. આ યુદ્ધ બીંધે બીંધે સત્તાવીશ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. આ લડાઈને બીંધે અથેન્સ

એક વખત પરત્રતાના ખાડામાં જે પડ્યું તે કાયમતે જ માટે પડ્યું! કરી તે ઉચું માયું કરી શક્યું જ નહિ! આ યુદ્ધ “પેલાપોલિશિયન યુદ્ધ” નામે ઓળખાય છે. આ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ત્યારે પેરિક્લીસ અથેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો વડો હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વ ૪૨૯માં અથેન્સમાં ચાલેલી મરકીના બચાંકર રૈગિનો ભોગ થયો. તે અનાગ્ન્યોરસનો શિષ્ય હતો, અને માત્ર પોતાની અલૌકિક વક્તવ્ય-શક્તિને લીધે જ અથેન્સની રાજ્યસત્તા મેળવવા બાબ્યશાળી થયો હતો.

અથેન્સના પ્રજાસત્તામક રાજ્યમાંના સર્વ પુરુષોએ લશ્કરી

શિક્ષણ લે-, અમુક મુદત સુધી લડાઈમાં જવું જ ને-

સાંકેટિસ લ- ઇએ, એવો કાયદો હોવાથી ‘પેલાપોલિશિયન યુદ્ધ’ ડાઈના મેદા માંનાં પોટીડા, ડેલિયમ અને અંશીપોલીસ એ ત્રણ નમાં. સ્થળે સાંકેટિસ લડાઈમાં ગયો હતો. પોટીડાની

લડાઈમાંની સાંકેટિસની વર્તણૂક વિષે ‘સિમ્પાઝિ-

અમ’ નામે સંવાદમાં પ્લોટોએ અસ્થિમીએટીસના મુખે બોલાવેલા ઉદ્ગાર બહુ મહત્વના છે. તે કહે છે: “પોટીડાની લડાઈમાં સાંકેટિસ અને હું સાથે જ જમતા હતા. તેની શ્રમસાહિષ્ણુના જોઈને મને ખરેખર બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. લડાઈમાં ખોરાકની ખોટ પડવાના પ્રસંગો ઘણે વખતે આવે જ છે, તેવો પ્રસંગ આ વખતે અમારી ઉપર આવ્યો; ને અમારે કેટલાક દિવસ ખોરાક વગર જ કાઢવા પડ્યા. આ વખતે સાંકેટિસે બતાવેલી સદનશક્તિના જેવી મારાથી તો શું પણ લશ્કર-માંના એક પણ માણસથી બતાવ્યું નહોતી. પોટીડાની કેવી સખત ઠંડી! ત્યાં કેટલાક દિવસ તો સતત બરફ જ વરસ્યાં કરે છે. અમે બહુ જ બહાર તો નીકળતા જ નહિ, ને વખતે અશત્યના કારણસર નીકળવું જ પડે તો પગે ગરમ પદ્દા બાંધી મજબૂત ખરૂં પહેરીને, ઉપરાઉપર મજબૂત કપડાં ચડાવી શરીરને બરાબર ઢાંકીને બહાર નીક-

ળતા; પરંતુ સૉક્રેટિસનું તેમ નહોતું. અરફ સખત પડતો હોય, છતાં પોતાના હમેશના સાદા પહેરવેશમાં ઉઘાડે પગે અરફ કચરતો તેને જનો જોઈને એમે સૌ આશ્ચર્યચકિત બનતા!”

ડેલિયમ આગળની લડાઈમાં સૉક્રેટિસ પોતાની ખુશીથી ગંધા હતો. લડાઈમાં અથેનિયનોનો પરાબલ થતાં સૉક્રેટિસ હમેશની પેઠે શાન્ત અને ગંભીરતાથી રણક્ષેત્રમાંથી પાછો આવતો હતો તેવામાં ધાયલ થઈને પડેલા એનાઈન નામે એક લશ્કરી તેની નજરે પડ્યો. પરાબલ પામી પાછા હઠતા અને પાછળ શુસૈન્યનો મારો થવાની ધ્રાસ્તીથી પોતાના જીવ બચાવવા સારૂ સૈનિકો દોડી રહ્યા હતા. પણ સૉક્રેટિસે એનાઈનને પોતાની બાધ ઉપર બેસાડ્યો, અને કેટલેક દૂર લઈ જઈને તેની દવાદારની વ્યવસ્થા કરી. સૉક્રેટિસ ઍડિપોલિસની લડાઈમાં પણ ગયો હતો. તેમાં અથેન્સની દાર થતાં તે પાછો આવ્યા પછી મરણ સુધી અથેન્સ છોડીને ક્યાંય પણ ગયો નહોતો.

સમરાગણ ઉપર ઉમા રહીને શત્રુ સાથે લડતાં સૉક્રેટિસ વખતો

વખત બનાવેલું ધૈર્ય અને પ્રસંગાવધાન લશ્કરી

કહેણી પ્રમા- અધિકારીને શોભા આપે તેવું હતું. તેની મુખમુદ્ર.

જે કહેણી. ઉગર હમેશાં શાંતિ દેખાતી હતી, એમ આ ત્રણ

લડાઈઓમાં હાજર રહેલા એક લશ્કરી અધિ

કારીએ પોતાનો મત જણાવ્યો છે તેણે પોતાની રહેણી બહુ સારી રાખીને પોતાની વાસનાનો ક્ષય કર્યો હતો. મનની અનિવાર્ય વૃત્તિને પોતાને કબજે કરી હતી; અને તેથી જ લડાઈમાં ખોરાકની તંગી પડવા છતાં તેને ભુખની હેરાનગતી લાગી નહોતી શરીર ઉપર એક કપડું પહેરવાની અને કિંધાડે પગે ચાલવાની તેને હમેશની જ ટેવ પડેલી હોવાથી, અરફ વરસતો હોય તોપણ તેને ઝેનનાં કપડાં અને ખૂટ પહેરવાની ઇચ્છા કદી થઈ નહોતી. આપણા સંતપ્રરુષોની પેઠે ‘મૃત્યુ શરીરને માટે છે, આત્મા અનરામર છે,’ એવું તેનું તત્વજ્ઞાન

હોવાથી, રણુક્ષેત્રમાં શત્રુના બચકર મારા પાસે પણ તેના અંતરમાં બચનો પ્રવેશ થયો નહોતો. 'પોતાના પ્રાણના કરતાં પણ પરોપકારની કિંમત વિશેષ છે.' એમ આપણા સંતોની પેઠે જ આ ગ્રીક્ષત્વ-જ્ઞાની-સંત-ને લાગતું હોવાથી, પુઠે પઠેલા શત્રુની પણ દરકાર ન કરતાં તેણે એનોદનના પ્રાણ બચાવવાનું સાહસ કર્યું હતું. સંતોના ઉપદેશ એકદેશી હોય છે, વ્યવહારી માણસોથી તે વર્તનમાં પાળી રાકાય નહિ, અને કોઈ તે પાળે તે! વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ ન થાય, એવું કહેનારા આપણામાં જે હોય તેમણે સૉક્રેટિસનો આ ઉપદેશ, તેનું તે પ્રમાણેનું વર્તન અને લડાઈ જેવા વ્યાવહારિક પ્રસંગમાં શ્રેયેશે તેનો ઉપયોગ એ સર્વેનો વિચાર કરીને પોતાના મતની નિત્યામત્યતાનો નિર્ણય કરવો ઘટે છે.

સંત મહાત્મા તુકારામના અને સૉક્રેટિસના વિચારમાં જેટલું સામ્ય હતું, તેના કરતાં પણ તેમની ગૃહસ્થિતિમાં તુકારામ અને વિશેષ સમાનતા હતી. સૉક્રેટિસના પિતાને જે કે સૉક્રેટિસની મૂર્તિકારના ધંધામાં બહુ સારી પ્રાપ્તિ થતી નહોતી, સમાનતા. તોપણ તેણે પોતાના અંતકાળે બે હજાર રૂપીઆ પોતાના પુત્રને આપ્યા હતા. પરંતુ દીકરો માયાની ખજાનામાં ફસાય તેવો નહોતો! તેણે તે રકમ પોતાના એક ગરજીત મિત્રને આપી; અને જે કામ માટે તેણે તે રકમ લીધી હતી, તે કામ છેક જ ઉલટું થવાથી સૉક્રેટિસે તેની પાસે તે રકમ પાછી માગી જ નહિ. તે જ પ્રમાણે તુકારામ મહારાજે પોતાના લહેણાના હસ્તાવેજો ઈશ્રાવણી નદીને અર્પણ કર્યાની આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. સૉક્રેટિસના ઘરમાંનાં બધાં રાચરચિલાં મળીને ૧૨૦ રૂપીઆથી વધારે કિંમતના નહોતા. તુકારામના ઘરમાંનાં હાંડલ કુડકા અને ગોઠડાં વગેરે તેટલી કિંમતના પણ નહોતાં! શિવાજી મહારાજ અને તુકારામ સંબંધે જેવાં તકથા છે, તેવી જ એક-છંક જ તેને મળતી

જ ખીના સ્ક્રેટિસના સંબંધમાં બન્યાનું તેના ચરિત્રકારે જણાવે છે. સ્ક્રેટિસ જેવો નરરત્ન પોતાની પાસે હોય તો સાઈ એમ સમજીને એસિડોનિયાના રાજ્યએ નજરાણા સાથે પોતાના એક અધિકારીને સ્ક્રેટિસની પાસે મોકલ્યો હતો. સ્ક્રેટિસે નજરાણાને હાથ પણ લગાડ્યા સિવાય રાજ્યની તાબેદારી સ્વીકારવાની ચોખ્ખી ના કહી દીધી હતી. લોકો પાસેથી પૈસા લઈને કે પૈસા માટે લોકોની તાબેદારી સ્વીકારીને પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વેચવાની કલ્પનાએ સ્ક્રેટિસના મનને ઠીક દૂષિત કર્યું નથી. તુકારામ મહારાજે કહ્યું છે કે “એક આશાબદ્ધ વક્તા લોકોને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતો હોય, ત્યારે તે આપણી પાસે ક્યારે ને કેવી માયના કરશે, તે જ વિચારથી શ્રીતા-ઓનાં મન આકુળવ્યાકુળ થયેલાં હોય છે. તે શું કહે છે તે તરફ તેમનું બિલકુલ લક્ષ જ હોતું નથી. લોભરૂપ ખીલાડી થકને ઘેર ઘેર બીજા ભાગનાર એ વક્તા મોટે બ્રહ્મજ્ઞાનનો લવારો કરે છે એટલુંજ માત્ર; પરંતુ તેનું સર્વ લક્ષ્ય પોતાને કોની તરફથી શું મળશે તેના જ વિચારમાં ગુંથાયેલું હોય છે. સારાંશ. આશાબદ્ધ વક્તાનો ઉપદેશ અને તે સાંભળનારા શ્રીતા, એટલે જાણે મુગાંબહેરાનાં મેળો જ !”

તુકારામની પત્ની પ્રમાણે સ્ક્રેટિસની પત્ની પણ કઈંશા તરિકે સુપ્રસિદ્ધ છે. જે સમાજમાં પુરુષ સુશિક્ષિત અને સ્ત્રી અસિક્ષિત હોય, તે સમાજમાંની સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્યમાં દક્ષ હોય છે; બાળ બચ્ચાનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરવું તેની માહિતી તેમને પરંપરાથી થયેલી હોય છે; તેમની દષ્ટિ બહુ સંકુચિત હોવાથી પોતાના કુટુંબની બહાર તેમને કશું દેખાતું જ નથી, એથી પોતે બહુ સંસારદક્ષ છે, એમ તેમને લાગે છે. પરંતુ પોતાના સુશિક્ષિત પતિના આચરણમાંનું રહસ્ય ઘણે પ્રસંગે તેના સમજવામાં નહિ આવવાથી તેમની વચ્ચે સારી લાગણી રહેતી નથી અને તેથી જ તે પોતાના પતિની ખરેખરી મિત્રતા સંપાદન કરવા બાગ્યશાળી થતી નથી. સ્ત્રીશિક્ષણનો અભાવ એ હજી

પણ આપણો સંસાર નિઃસાર થવાનું કારણ છે. સૌક્રેટિસના સમયે સ્ત્રીસની સ્થિતિ પણ આપણી હાલની સ્થિતિને મળતી જ હતી એટલે તુકારામની પત્નીને પેટે જ સૌક્રેટિસની પત્નીને સૌક્રેટિસના આચરણ-માનાં ઉંચાં રહસ્ય સમજવા જેટલું જ્ઞાન નહોતું. પોતાનો પતિ સંસાર-વ્યવહારમાં લક્ષ રાખતો નથી, સોના જેવાં પોતાનાં બાળકોની ઉમેદો પુરી પાડતો નથી, પૈસો કમાધને સાઈં ઘરબાર, રાચરચિલાં, કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણ વગેરે કરતો નથી, એટલું જ નારે, પણ ચાલીને ઘેર આવેલી લક્ષ્મીને લાત મારીને કાઢી મૂકે છે, તે જોતાં એ બન્નેની સ્ત્રીઓ મહાપતિવ્રતા હોવા છતાં-પોતપોતાના પતિ ઉપર બહુ સંતાપતી અને તેમના વિષેનો અન્તઃકરણમાંનો પ્રેમ ધીબર ભૂલી જઈને જીભે ચઢે તેવી ગાજો ભાંડીને તેમની નિર્ભર્ત્સના કરવામાં પણ આગળ પાછળ જોતી નહિ. તેમાં વળી આ એક મહાત્માઓ પોતાને ત્યાં જન્મવા સાઈં પોતાના મિત્રોને ઘણી વાર બોલાવતા. ઘરમાં કશું ન હોય અને પાત્ર ન કમાતો પતિ પોતાની સાથે એ ચાર સ્નેહીને જન્મવા બોલાવતો આવે તો પછી તેની સ્ત્રી ગુસ્સે કેમ ન થાય ? આવે વખતે સૌક્રેટિસ પોતાની સ્ત્રીને કહેતો કે, “આપણે ત્યાં ચાર સ્નેહી જન્મવા આવે તો તેમાં આનંદ માનવો જોઈએ; વ્યર્થ ગુસ્સે થઈ બળી મરવામાં શો અર્થ ? આપણા મહેમાનો જો વિચારશીલ હશે તો આપણે જે પીરસીશું તેથી સંતોષ માનશે; અને જો તે આવચારી હશે ને કંઈ બોલશે તો તેની કશી પરવા કરવાનું કારણ નથી.”

એકંદરે જોતાં તુકારામ અને સૌક્રેટિસના વિચારમાં, આચારમાં અને ચારિત્ર્યમાં ઘણું જ સામ્ય જણાય છે. તેમ બેઠેની સ્ત્રીઓની કઈશતા માટે તેમના ચરિત્રકારોએ બહુ લાંબું લાંબું લખેલું છે; પરંતુ તેમના શિક્ષણનો વિચાર કરતાં તે સાધ્વી સ્ત્રીઓને ને માટે દોષ કાઢવા જેવું બિલકુલ લાગતું નથી. તેઓ બન્ને પોતપોતાની ગૃહસ્થિતિમાં સંતોષ માનીને રહેતા. એટલું જ નહિ, પણ આ નીચે

આપેલા સંકેટિસના એક સંવાદ ઉપરથી જણાશે કે તેને પોતાની સ્ત્રી વિષે ક્રોધ કે ધિક્કારવૃત્તિ નહોતી; પરંતુ તેની માત્ર દયા જ આવતી હતી. સંકેટિસના આ વિચારોને મળતો જ ઉપદેશ તુકારાએ કરેલો છે.

માખાપનું સન્માન રાખવા વિષે

સંકેટિસનો લેમ્પ્રાક્લેશ નામનો મોટો દીકરો એક દહાડો તેની પા ઉપર ગુસ્સે ભરાયો ત્યારે સંકેટિસે તેને પોતાની પામ બોલાવીને પછડું કે, “કૃતદ્ધ માણસની વાતો તેં સાંભળી છે કે ?”

છોકરાએ જવાબ આપ્યો, “હા, ઘણીયે વખત.”

સંકેટિસે કહ્યું:—દીક, તેને કૃતદ્ધ શા માટે કહેવામાં આવે છે તે તું કહી શકીશ ?

એ તરૂણ છોકરે જવાબ દીધો:—તેના ઉપર થયેલા લોકોના ઉપકારોનો બદલો પ્રસંગ આવ્યા છતાં પણ તે વાળતો નથી તેથી.

સં:—ત્યારે કૃતદ્ધતાને એક પ્રકારનો અન્યાય કહેવામાં શું ખોટું છે ?

લે:—નહિ જ.

સં:—એ અન્યાય કેવા પ્રકારનો છે, તે વિષે તેં કદિ વિચાર કર્યો છે ?

લે:—પોતાના મિત્રપ્રત્યે ખોટી રીતે વર્તવું તે અન્યાય અને તેથી ઉલટું પોતાના દુશ્મનને તેના વર્તન બદલ શાસન કરવું તે ન્યાય.

સં:—આવી વ્યાખ્યા ઉપરથી જોતાં તો, પોતાના મિત્રપ્રત્યે કૃતદ્ધતાથી વર્તવું એ અન્યાય અને શત્રુપ્રત્યે તેમ વર્તવું એ ન્યાય એમ કહેવું જોઈએ.

લે:—ચોક્કસ વિચારને અંતે મને એમ લાગે છે કે, મિત્ર કે શત્રુઓમાંથી કોઈના પણ પ્રત્યે અન્યાયથી વર્તવું એ અપરાધ જ છે.

સં:—હવે ‘કૃતદ્ધતા’ એ જો અન્યાય જ છે, તો જે

પ્રમાણમાં આપણી ઉપરનો ઉપકાર વિશેષ હોય ને પ્રમાણમાં, તે ન સંભારવાનું પાતક પણ લાગે.

હંધ્રાક્લેસે સ્કાફેટિસનું આ કહેવું કળત્ર કયું, એટલે સ્કાફેટિસ પોતાના પુત્રને વિશેષ ઉપદેશ કરવા આગળ સંવાદ ચલાવ્યો:—

સૌ:—સંતાનો ઉપર માઆપના જે ઉપકાર થયેલા હોય છે. તેથી અધિક મહત્વના ઉપકાર ખીજા કામથી થે થવાના સંભવ છે કે? પ્રથમ તો બાળકને જન્મદાના જ માઆપ છે. સરજનહારે સરજેલી સૃષ્ટિની મંદરતાનું નિરીક્ષણ કરાવનાર અને તે સમ્યન્ધમાં શિક્ષણ આપતાં વિશ્વપિતાની અલૌકિક શક્તિના ઝાંખી કરાવનાર પણ માઆપ જ છે. જનવિતાયે સરજેલી અનેકવિધ વસ્તુઓ કે જે અતિ કિમતી, ગુણુકારી અને રસપૂર્ણ હોય છે તેનો ઉપભોગ કરાવનાર પણ માઆપ જ હોય છે. મનુષ્યને મૃત્યુ મહા ભયંકર લાગે છે, અને તેથી જ સરકારે ગુન્હેગારને વાસ્તે મોટામાં મોટી શિક્ષા મરણની ઠરાવેલી છે. મનુષ્ય જાતિ કાયમ રહે માટે સ્ત્રીપુરુષનામાં જે અભિલાષવૃત્તિ ધ્રુવે કિપત્ર કરી છે, તેની તૃપ્તિ કરવા પૂરતો જ લક્ષનો મુખ્ય હેતુ નથી. એ વાસનાની તૃપ્તિ તો થોડા જ ખર્ચમાં પુરેપુરી થવા જેવું હોય છે. લક્ષનો સાચો હેતુ તો, પોતાની સંસારયાત્રા સુખરૂપ થઇને પોતાની સંતાનિ નિરોગી, સૌન્દર્યયુક્ત અને સુશીલ બનાવવાનો હોય છે. આટલા વાસ્તે જ વધારે સદ્ગુણી અને સદાચરણી સ્ત્રીની પસંદગી કરવામાં આવે છે. ક્રમ થયા પછી પોતાની પત્નીનું સારી રીતે પાત્રનપોષણ કરવું અને પોતાનાં છોકરાંઓને જોઇતી સર્વ વસ્તુઓ ગળ પ્રમાણે પૂરી પાડવી એ પ્રત્યેક પુરુષનો ધર્મ છે. તેમજ સગર્ભા-વસ્થામાં પોતાના ગર્ભસ્થ સંતાનનું રક્ષણ કરવા માટે થતા દુઃખને ખમીને પણ કાળજી રાખવાનો ધર્મ પત્નીનો છે. આ સમયે તે ભવિષ્યના પોતાના બાળકને પોતાના અન્નનો ને આયુષ્યનો અમુક ભાગ આપે છે. પ્રસવ વખતે જનેતાને વેઠવી ખતી વેદના અસહ્ય ને ભય-

કર હોય છે. પ્રસવ પછી તે પોતાના સંતાનની કેટલી કેટલી સંભાળ અને કાળજી રાખે છે ? અને જો એ સર્વ ઉપકર્ત્રીનું બિલકુલ જ્ઞાન ન હોય, પોતાની સ્થિતિનું જરા પણ જ્ઞાન નથી એવા અર્ભકને માટે જ હોય છે ! પોતાના પરિશ્રમના પોતાને કિંમિત્ પણ બહો નળશે એવી યત્કિંમિત્ પણ આશા ન હતાં, અતિશય મમતાથી બાળકના સુખ અને કલ્યાણને માટે તે પોતાનો બધો વખત કાઢે છે. પછી બાળક શિક્ષણ યોગ્ય યતાં પિતા તેને પોતાની બુદ્ધિ-શક્તિ પ્રમાણે સારી કેળવણી આપવા માંડે છે. ખર્ચ કરવામાં પાછી પાની ન કરતાં પોતાનાથી વધારે બાહોશ હોય તેવા શિક્ષકના હાથમાં પોતાના સંતાનને સોંપે છે, અને તેના સહવાસથી પોતાનું સંતાન સહુગુણી, શાષ્ટું ને પ્રમાણિક થયેલું જોવાથી તેને મહદ આનંદ થાય છે.

લે૦—એ સર્વ અથવા તેનાથી સાંગણા ઉપકારો જો કે મારી માતાએ કર્યા હશે, પણ એનાં કટુ વચન તો કોઇએ નહિ સાંપે.

સૌ—વાર ! માતાના ક્રોધ કરતાં પશુનો ક્રોધ ખમવો અધરો ખરો કે નહિ ?

લ૦—ના, આવી માતાના જેટલો મુશ્કેલ જ નહિ.

સૌ—એવું વિલક્ષણ તે તેણે શું કર્યું છે ? પશુ રીસે ભરાય છે ત્યારે જેમ બચકાં ભરે છે, કે લાતો મારે છે તેવું તો તારી માએ તને કર્યું નથી ને ?

લ૦—પણ તેની જીભ જ એવી વિલક્ષણ છે કે તે કોઇથી કબજે રખાય નહિ.

સૌ—તું જ્યારે નાનો બાળક હતો, ત્યારે રડી, રીસાઇ અને ચિત્રવિચિત્ર બાળહઠ કરી તે તારી માતાને કેટલો ત્રાસ આપેલો ? તે તેને કેટલા ઉબગરા કરાવેલા ? દહાડે પણ તે તેને કેટલી હેરાન કરેલી ? અને તારાં કુખ દરદ મટાડવા માટે તેને કેટલા કેટલાં કુખો ને સંકટો વેઠવાં પડ્યાં છે, તેની તને કાંઇ ખબર છે વાર ?

લે૦—તે ગમે તેમ હોય, પણ મારે લીધે તેને નીચું જોવાનો પ્રસંગ કદી આપ્યો નથી.

સૌ૦—પ્રદસનમાંનાં પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર એકબીજાને બધી નિંધ રીતિથી બોલાવે છે. તેવા શબ્દો સહન કરવા તેમને મારે પડતા નથી, ને તારી મા તને બે વેળુ કહે તે સહેવાં તને મારે થઈ પડે છે કે? આ શું કહેવાય? “આપણે એક બીજાને ખરાબ શબ્દો કહીએ છીએ તે કોઈને મારું લગાડવા માટે નહિ, તેમજ અરસપરસ બીધિ બતાવીએ છીએ, તે કોઈને ધમ્મ કરવાને માટે નહિ,” એ નાટકનાં પાત્રો પૂર્ણપણે જેમ સમજતાં હોય છે; તેજ પ્રમાણે પોતાની માતાનો ઉદ્દેશ સારો હોવાનું તું પુરેપુરું સમજે છે; અને તે જે કદુ વચન કહેતી હોય તેનો હેતુ દ્વેષનો નહિ, પણ પ્રેમનો છે, એ તું પુરેપુરી રીતે સમજે છે, છતાં, તેના પર આમ રોષ કેમ આણે છે? તને એમ લાગે છે કે, એ તારું અદિત વાંચતી હોય?

લે૦—બિલકુલ નહિ. એવી કલ્પના તો મને કોઈ દહાડો થઈ જ નથી.

સૌ૦—ત્યારે? જે તને વત્સલતાથી નાનાનો મોટો કરે, તને કોઈ દહાડો રજમાત્ર પણ પીડા થાય તો તે મટાડવા માટે જે પોતાના લોહીનું પાણી કરી નાંખે; તને કોઈ વાતની ઉણપ આવવા ન દેવા અખંડ સંભાળ રાખતી રહે, તારા બલા માટે દેવ કને હજારો વાર દુવા પ્રાર્થતી રહે, તે તારી જનની તું શૂંડી કહે છે? ખરેખર, તેને છાંડીને દૂર રહેવું એ આપણા સૌના જીવન-શ્લોકના મૂળને છેલ્લા બરોબર છે. ભાઈ, બોલ તો ખરો, તારી માતાના કરતાં બીજા કોની ઉપર તને પૂર્ણયશુદ્ધિ થતી જોઈએ? અગર તો, કોઈની પ્રત્યક્ષ કે અભિરુચિની તને કશી સ્પૃહા જ નથી કે શું?

લે૦—એવું બોલોમાં; હું તો સર્વનો સ્નેહ સંપાદન કરવા અતિ-શય તત્પર છું.

સૌ—તારો પાડોસી તને હોળીનું પાણું આપે, કે દુઃખને

વખતે મદદ કરે તેટલા માટે કદાચ તું તેની મરજી ગળાશે. વાર, આપણી મુસાફરીમાંના સોજતીની મિત્રતા પ્રત્યે બેઠરકારી રાખવી તને હીક લાગશે કે ?

લૅ૦:--મુદ્દલ જ નહિ.

સૌ:--ત્યારે તેમની મરજી સાચવવા સારૂ આટલી બધી ખટ-ખટ કરે, ને જેના ઉપકાર તેનાથી હળરેગણા છે તેની કૃપા મેળવવા કંઈ પણ ન કરે એટલો બધો તું નીચ છે કે શું ? આપણા રાજ્યમાં સાધારણ કૃત્તની પ્રત્યે હુલ્લિષ્ટ કરીને કોઈ તેને શાસન કરતું નથી, પરંતુ માઆપની આમન્યા લોપનાર કૃત્તનીને કાયદામાં દંડપાર કરવાની અને અધિકારીની જગા માટે નાલાયક ડરાવવાની શિક્ષા રાખેલી છે, એ તને ખબર છે ને ? આપણામાં સર્વમાન્ય એક કહે-વન ચાલે છે કે, અપવિત્ર હાથ દેવાયેલી આદ્યતિનો દેવ અંગિકાર કરતો નથી, અને તેવાથી દેશનું પણ કશું કલ્યાણ સંધાતું નથી. એવો મનુષ્ય કોઈ સારું કામ કરે, કે સદ્ગુણી ન્યાયાધીશનું કામ બજાવે, એવું કોઈને પણ લાગતું નથી. માઆપના મૃત્યુ પછી ક્રિયા સારી રીતે ન કરનાર સંતાનને માટે પણ આવી જ શિક્ષા ડરાવેલી છે. આ બધી બાબતોની ચોક્કસાઈ વિશેષે કરીને નોકરી માટે અરજી કરતી વખતે કરાય છે. માટે મારા બહાલા પુત્ર ! તું જો ડાહ્યા હોય. અને ધન્ય તારા પરં કરી નજરે ન જોતાં અમીદશિથી જૂએ એમ તને લાગતું હોય તો, અત્યાર સુધી તારી માતાના જે અપરાધો તેં કર્યા હોય તેની ક્ષમા મળવા માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કર. તેમજ તેં તારી વત્સલ માતા પ્રત્યે આજ સુધી દર્શાવેલો નિરસ્કાર જાહેર થઈને લોકો તને દોષપાત્ર ગણી પુર્વિકારે નહિ, તે માટે તેવા અપરાધ શરી ન થાય એવો પ્રયત્ન કર. કારણ, તું તારા માઆપે કરેલા ઉપકાર બૂલી જાય છે, એવો બ્રમ લોકોમાં ઉત્પન્ન થશે, તો લોકો તે ઉપરથી એવું સમજવા લાગશે કે, તેમણે કરેલા ઉપકાર તો તું સમૂળા બૂલી જવાનો.

વૃદ્ધોનાં અન્નઃકરણુ પાછલો પારો લસાઇ ગયેલા અરસા જેવાં હોય છે. એવા અરસામાં જેમ તેની પાછળ જ્ઞાનદાનની સોફે- બેસાડેલા પાટીઆ સિવાય બીજું કાંઈ દેખી દિસતી પડતી. શકાતું નથી, તેમ વૃદ્ધાના અન્નઃકરણુમાં તેમના દઢીબૂન થયેલા વિચાર સિવાય કાંઈ જ દેખાતું નથી, તેમ ગ્રાહ્ય પણ થતું નથી. નરણેાનું તેથી ઉલટું જ હોય છે. તેમના અન્નઃકરણુરૂપી નવીન અને સ્વચ્છ અરસા આગળ જે વિચારો મૂકવામાં આવે, તેનું પ્રતિબિંબ તેમાં સંહુલાઈથી પડી શકે છે. મૂકાઈ ગયેલા જાડને પાછી પાવું એ ફળ ફલની આશા વિના વ્યર્થ મહેનત કરવા જેવું છે. તેમ જ દેશનો અબ્યુદય ઠચ્છનારાઓએ જુના જમાનાના લોકોની સાથે માથાકુટ કરવા બેસવાને બદલે છીછરતા યુવાનોનાં મન સુમંસૂન કરવાં એ જ ઠટ છે. આપા વિચારથી સ્નાક્રેટિસ પોતાના જ્ઞાનનો પ્રસાર નવી પેઢીના યુવકોમાં કરવાની ચરઆત કરી હતી.

જ્ઞાનદાન આપવા માટે સ્નાક્રેટિસ મોટી નિશાળ જમાવી નહોતી, કે આતાઓ માટે બાંકો અને ખુરશીઓ ગોઠવીને પોતાને માટે તેણે વ્યાખ્યાનપીઠ પણ ગોઠવ્યું નહોતું. ઉપદેશ માટે અમુક સમય ઠરાવ્યો નહોતો, કે અમુક ટાઈમે અમુક વિષય શિખવવો એવું વખતપત્રક પણ બનાવ્યું નહોતું. તે કોઈ વિદ્યાર્થી પાસે ઉપદેશ માટે વેતન માગતો નહિ, કે કોઈ પાસેથી કાંઈ બક્ષિસ મેળવવાને વિચાર પણ તેના મનમાં કદી સ્ફૂર્યો નહોતો. જુવાનો જ્ઞાન સંપાદન કરે, અને પોતાની જન્મભૂમિની ખ્યાતિ કાયમ રાખે, એટલી જ તેની ઇચ્છા હતી. ઉઠતાં બેસતાં, ખાતાં પિતાં, રમતાં જમતાં, બ્યારે બેઠાંએ ત્યારે ને જેટલા શ્રાતા હાજર હોય તેટલાને ઉપદેશ કર્યા જ કરતો. જેમ પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે, તેમ આખું અથેન્સ શહેર સ્નાક્રેટિસની શાળા થઈ રહી હતી. બુદ્ધર, મક્ષવિદ્યાના અખ્યાડા, આજ-

કેની નિરાશો સામેનાં મેદાનો વગેરે સ્કૅકેટિસની શાળાઓ જ હતી. બહુ તો શું પણ દેહંતદંડની શિક્ષા પામી તુરંગવાસ બોમવતા કેદીની ઓરડીને પણ સ્કૅકેટિસે પોતાની શાળા બનાવી હતી. જ્ઞાનદાન ઉપરની તેની આ કેટલી બધી આસ્થા અને સ્વદેશ ઉપરનો કેવો નિસ્સીમ પ્રેમ !

જો કે સ્કૅકેટિસનો મૂળ ઉદ્દેશ શુવાનોને ઉદ્દેશ કરવાનો હતો, તોપણ તેની આ શાળાઓમાં શિષ્યોની ઉમરની હદ બિલકુલ રહેતી નહિ. અને શિક્ષણ બદલ કાંઈ પણ શી લેવાતી ન હોવાથી શ્રીમંતના છોકરાને ધ્યાનથી શિષ્યવાય ને ગરીબ તરફ દુર્લભ થાય, એવો એકા-બેદ પણ થતો નહોતો. બુદ્ધાર, સુતાર, સોની, કુંભાર, ઢેડ, બગી, જે કોઈ જાતનો કે ધંધાનો નાનો મોટો, શ્રીમંત, ગરીબ, ગમે તેવો માણસ જ્ઞાનલાલસાથી સ્કૅકેટિસની પાસે આવે તેને સરખી રીતે જ્ઞાનદાન અપાતું. સ્કૅકેટિસ પાસે આવેલો માણસ કાંઈ પણ લીધા સિવાય આવ્યો તેવો જ કોરેકોરો પાછો જાય એવું કદી બનતું જ નહિ.

ગમે તેની સાથે વાતચીત કરતાં, તેને જ્ઞાન આપવાનો જ સ્કૅકેટિસનો ઉદ્દેશ રહેતો નહિ; પણ પોતે પણ તેના શિષ્યોનો તેની પાસેથી કાંઈ મળે તો લેવાની-શિષ્યવાની અવગળાઈ જાય. લાલસા રાખતો. આથી તેના વિદ્યાર્થીઓ

તેને ‘ગુર’ કહી સંબોધે તે પણ તેને ગમતું નહિ. તે કહેતો કે “મારી પાસે હમેશાં નવાં નવાં માણસો આવવાનાં, તે જેમ મારી પાસેથી કાંઈ શીખે તેમ હું પણ તેમની પાસેથી કંઈક શીખવાનો; ત્યારે આવી સંસ્કૃતિમાં હું તેમનો ગુર કે તેઓ મારા શિષ્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ?” છતાં પણ અયોગ્યમાનાં તેમજ બહારનાં પણ ઘણાં શુભનો પોતાને સ્કૅકેટિસના શિષ્ય કહેવરાવવામાં મોટું બુધ્ધિ સમજતા. સ્કૅકેટિસના મહત્ત્વ વિષયો ઉપરના બિચારો સંપ્રદાયે લખીને આપ્યા જગત્ ઉપર ઉપકાર કરનાર પોટો નામે

વિદ્યાનુ આત્ર દસ વર્ષ જ સ્કૅકેટિસના સહવાસમાં રહ્યો હતો. તે મરણ વખતે પ્રમથેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને બોલ્યો: “મૃત્યુ! મારા ઉપર તારા અનંત ઉપકાર છે. પ્રથમ, તેં મને વિચારશીલ મનુષ્યનો જન્મ આપ્યો. એ તારો મારા ઉપર મહાન ઉપકાર છે. આ મનુષ્યજન્મ તેં મને કોઇ જંગલી દેશમાં આપ્યો હોત, તો તે મળ્યા છતાં ન મળ્યા બરાબર જ થાત; પરંતુ તેં મને ઝીસ જેવા સર્વ પ્રકારે સુધરેલા દેશમાં જન્મ આપ્યો. એ તારો મારા ઉપર ખીજો મહાન ઉપકાર. ઝીસ દેશમાં જન્મીને પણ સ્કૅકેટિસ જેવા સદ્ગુરુનો સહવાસ મને થયો ન હોત, તો એ બધું જ વ્યર્થ જાત; માટે સ્કૅકેટિસની હયાતીમાં તેં મને જન્મ આપ્યો. એ તારો મારા ઉપર સર્વ કરતાં મોટો ઉપકાર છે. એમ હું સમજું છું.” આ ઉદ્દગાર ઉપરથી સ્કૅકેટિસ પ્રત્યે તેના શિષ્યોનો કેવો ઉચ્ચ ભક્તિભાવ હતો, એ સમજી શકાય છે.

વિચારમાધુર્ય અને સાંભાષણની સીધી ને સરળ શૈલી એ બે જાદુઈ કળાને લીધે સ્કૅકેટિસે ઝીસમાંના જીવાનોનાં મન કેવાં આકર્ષી લીધાં હતાં, તેનું એક દષ્ટાંત જાણવા જેવું છે. અથેન્સ નજીક એગારા નામે એક સંસ્થાન હતું. સ્કૅકેટિસના સમયમાં આ બે સંસ્થાના વચ્ચે એટલું તો વેર હતું કે એગારામાંનો કોઇ પણ માણસ અથેન્સમાં આવે તો તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કસવાને અથેનિયન લોકોએ કાયદો કર્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં એગારામાંના યુક્લિડ નામના જીવાનને સ્કૅકેટિસનું ઉપદેશામૃત પીવાની એટલી તો ઉત્કંઠા થઇ કે તે મરણથી ન ડરતાં એવેસ લઇને સાંજના વખતે અથેન્સમાં જતો, અને આખી રાત સ્કૅકેટિસના ઉપદેશામૃતનું પાન કરીને મળસ્કમાં સ્ત્રીવેષે જ પોતાને ગામ પાછો આવતો. તેણે આ પ્રમાણે અનેક વાર કર્યું. કેટલાક જીવાનોને જે દિવસે સ્કૅકેટિસનું ભાષણ સાંભળ્યું ન હોય તે દિવસ પોતાના જીવનમાં તત્ત અર્થ મળે, એમ લાગતું. તેનું મધુરું ને શાનમયુર ભાષણ સાંભળવામાં અડચણ આવતાં કેટલાકને હે દિવસે આવતું જાય આવતું નહિ.

પોતે બહુ ક્રોધી છે, દુઃખી છે, અંત પોતાના મનની અમાન્યતા કરવાથી બહુ અનર્થ થશે, એવું હસાવી પોતાના મન બળભેરીથી સ્વીકારાવનાર ગુરુવર્ગમાંના સૌકેટિસ નહેતો; પરંતુ બહુ સામાન્ય રીતે અને શાંતતાથી અત્યંત મિષ્ટ વચ્ચેનાવરે તે પોતાની સાથે વાત કરનારના મનમાંની કુકલ્પના દૂર કરીને પોતાના વિચારની સત્યતા હસાવતો. તેની આ પદ્ધતિ એટલી તો અસરકારક નીવડતી કે ગમે તેવો દુરાગ્રહી માણસ પણ તેની સાથેના સંવાદમાં પીગમ્યા વિના રહેતો નહિ. આની પ્રતિતી માટે તેનો એક દૃષ્ટા સંવાદ જ બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. તે સંવાદ વાંચતાં જણાશે કે તે સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત વિષે કેટલાક સવાલો પૂછીને પ્રથમ તે સિદ્ધાન્ત શ્રોતા પાસે કબૂલ કરાવી લેતો, અંત પછી હવે સૌકેટિસ આપણને ચું કહેશે એવા વિચારમાં શ્રોતા હોય તેટલામાં જ પ્રથમના સિદ્ધાન્તોને મળતા આવતા કેટલાક સિદ્ધાન્તો વિષે પણ તેની સત્તાતુષ્ટિ મેળવી લેતો, એ રીતે તેણે કબૂલ કરેલી બાબતની બહાર તેનાથી ન જવાય એવી સ્થિતિ થયા પછી તે પોતાને જે કહેવાનું-હસાવવાનું હોય તે કહેતો-હસાવતો. તેની આ પદ્ધતિ એટલી અસરકારક થતી કે તત્કાળ તેનું પરિણામ શ્રોતાના વર્તનમાં દેખાયા સિવાય રહેતું નહિ.

બ્રાહ્મણ વિષે સંવાદ.

ચૈરિક્ષાન અને ચૈરિકેટિસ નામે બે ભાઈ હતા. બન્ને વચ્ચે વેર હતું. સૌકેટિસ બન્નેને સારી રીતે ઓળખતો હતો, અને એ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે સારો સંબંધ કરાવવાની સૌકેટિસને ઘણા દલાડાથી ઇચ્છા હતી.

એ બે બાઈમાં પરસ્પર એક વખત કંઈ કારણસર આંત્રી પડી; આ સમય સાધી સૌકેટિસ ચૈરિકેટિસની પાસે ગયો અને બોલ્યો.—

ચૈરિકેટિસ! તને એમ લાગે છે કે મને ભાઈ છે તેના કરતાં

હું શ્રીમંત હત તો વધારે સાફ ? સંપત્તિ એ અચેતન વસ્તુ હોવાથી તેના રક્ષણ વાસ્તે શ્રમ વેડવો પડે છે; પરંતુ ભાઈ તો આપણો રક્ષક છે એ વિચાર તારા મનમાં કદિ શાથી નથી આવતો ? અરે ! દુનિયાની તમામ દોહત પોતાના ભાઈ પાસે જ હોય તેથી શું ? તેની મિલકતનો ઉપભોગ તે આપણને કરવા ન દે, તેથી તેનો મોટો અપરાધ થયો સમજવો, એ તૂણા કેવી નિરર્થક ! જો આમ જ સમજવામાં આવે તો જગતના સધળા લોક પોતાની માલમત્તાનો ભોગવટો આપણને નથી કરવા દેતા તેથી તેમને પણ આપણા મનથી મોટા ગુન્હેગાર કેમ ન માનવા ? તથાપિ તેવું કદી બને નહિ. સામાન્ય રીતે જગતમાં લોકો આડોશીપાંડોશીનું જે કંદે હોય તે સધળું પોતાના ઘરમાં ભરીને પછી પોને અમુક મિલકતના માલિક કહેવરાવી સમાજમાં સંગતિસુખનો અનુભવ ભોગવવામાં મદદ હાનિ સમજે છે; પરંતુ ભાઈની સંપત્તિના સમ્બન્ધમાં આ વિચાર તેમના મનમાં આવતો નથી, એ ખરેખર, એક આશ્ચર્યની વાત છે. માણસ જો શ્રીમંત હોય તો પોતાની ચાકરી કરવા વાસ્તે એક ગુલામ રાખે છે, સમય આવે સહાયક થાય તેટલા સાફ ઘણા જાણ સાથે મૈત્રી બાંધે છે, પણ પોતાના ભાઈની વાત આવી કે તહેનું મ્હોં જોઈ લ્યો. જાણે કોઈ કડવી ઔષધિનો કવાય પીધા જેવું ! જાણે કે, તેની સાથે મૈત્રી કરવા માટે પણ ભાઈ નાલાયક હોય ! ખરૂં જોતાં તો, બન્ને એકજ માથાપથી ઉત્પન્ન થયા હોય છે, અને તેમની નજર આગળ નાનાથી મોટા થયેલા હોય છે. તો તેમની વચ્ચે મૈત્રી ઉત્પન્ન થવામાં ને તેને દબ કરવામાં સદ્યુદ્ધિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. સાથે બંધાતા જનાવરને પણ એકમેકની સાથે સ્નેહભાવ બંધાય છે તો શુદ્ધિમાન મનુષ્યપ્રાણીઓમાં તે કેમ ન થાય ? વળી સલાહસંપથી એ ભાઈઓ રહેતા હોય, તો બહુતેક તેનો પીછો પણ કોઈ પકડતું નથી, એ વું જાણે જ છે.

ચૈરિકેદિસ:--બહો બાઈ સુખનું સ્થાન છે. એ તમારું કહેવું ખરું છે. બાઈએએ એકમેકના અપરાધને માટે પેટમાં ગાંઠ વાળી રાખવી, કે કોઈ ખાસ કારણ સિવાય નહીં બાઈતથી છંછેડાઈ જઈ વેર બાંધવું એ મને પણ પસંદ નથી; પરંતુ એક બાઈ જે પોતાના કર્તવ્યને ભૂલી જઈ તેથી વિરુદ્ધ દિશાએ વળે, તો પછી બીજે બાઈ તેના પ્રત્યે પ્રેમથી વર્તે, એવું તો કદિ ન જ બને.

સાં૦—તારો બાઈ જેમ તારી સાથે વર્તે છે, તેમ સમસ્ત દુનિયા સાથે પણ ઉલટી રીતે વર્તે છે કે ? શું બધી દુનિયા તેને આમ દોષ દે છે ?

ચૈરિકે—તેના પર મને તેથી જ ઇર્ષ્યા આવે છે ! અહો ! આખા જગતની સાથે તે મૈત્રી કરે ને સૌને બહો લાગે; પણ મારો ને તેના મેળાપ થાય છે કે તરત તેના મિજબાન જાય છે ને લડવા જ લાગે છે !

સાં૦—હું પણ એ જ કહું છું. કોઈને ઘોડો રાખવાની હોંશ હોય, પરંતુ તેને કૈવી રીતે સંભાળવો તે તેને માહિન ન હોય, અને તેમ છતાં તે ઘોડો રાખે તો તેથી શું તે સુખ પામશે ? તેવી જ રીતે બાઈ સાથે કેમ વર્તવું એ બાઈને માલમ ન હોય તો તેનાથી દુઃખ થયા સિવાય શી રીતે રહે ?

ચૈરિકે—તે પોતાના શબ્દમાં કે કૃતિમાં મારા પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ અને આદર દર્શાવે છે, તેટલો જ હું પણ તેના પ્રત્યે દર્શાવું છું. છતાં બાઈ સાથે કેમ વર્તવું તેની મને ખબર નથી, એવી કલ્પના પણ તમે કેમ કરો છો ? જે મનુષ્ય મારા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાથી વર્તે, તેની સાથે પણ મારે સ્નેહ-માયાભર્યું વર્તન રાખવું, એમ જો તમે કહેતા હો તો તેવું તો મારાથી કદિ બનનાર નથી.

સાં૦—તારા આવા બોલથી મને અતિ આશ્ચર્ય ઉપજે છે. સમજ કે, ઘેટાં સાચવનારો તારો એક કૂતરો છે, તે તારા નોકર આજરને

જોઈ લાડ-એલ કરતો પૂંછડી પટપટાવતો હોય, ને માત્ર તારા ઉપર ઘૂરકતો હોય, તો મને કહે કે, તું તેના પર ગુસ્સે થઈશ, કે તેને તારા પ્રત્યે માયા ઉત્પન્ન થાય તેમ કરવા પ્રયત્ન કરીશ ? સારો ભાઈ એ મુખની થાપણ છે; તેમજ પરોપકાર એટલે શું, અને તે કેમ કરાય, એ તું સમજે છે એમ કહે છે: પરંતુ ચૈરિશનની સાથે સખ્ય કરી તેનો અનુભવ તું અમને કરી આપતો નથી !

ચૈરિ૦—તમે કહો છો તેવી મારામાં અક્કલ નહિ હોય !

સૌ૦—તેમાં કંઈ વિશેષ અક્કલની જરૂર નથી. તે તારૂં કલ્યાણ વાંચે, અને તને યોગ્ય આદર દે, એવું તેનું મન વાળવા માટે જોઈતી અક્કલ તો તારામાં છે જ.

ચૈરિ૦—હું લોકપ્રિય થાઉં એવી કોઈ યુક્તિ હોય તો મને તે હમણાં જ કહો, કેમકે અત્યાર સુધી મને તે સમજાઈ નથી.

સૌ૦—હું પહેલાં તને પૂછું છું કે, તારો કોઈ મિત્ર, તેને ત્યાંના કોઈ કાર્ય પ્રસંગે તને નિમંત્રણ કરે, એવી તારી ઇચ્છા હોય તો પ્રથમ તું શું કરે ?

ચૈરિ૦—પ્રથમ તહેને મારે ત્યાં નોતરવો પડે.

સૌ૦—વાર; તું મુસાફરીએ જવાનો હોવાથી તારા ઘરની સંભાળ ખીજો કોઈ રાખે, એવી તારી ઇચ્છા હોય તો તારે પ્રથમ શું કરવું પડે ?

ચૈરિ૦—તે ગામ ગયો હોય તે વખતે તેના ઘરની સંભાળ મારે રાખવી જોઈએ.

સૌ૦—પરગામમાં કોઈ તારૂં સ્વાગત કરે એવી તને ઇચ્છા થાય, તો તું શું કરે ?

ચૈરિ૦—તે મારે ગામ આવે ત્યારે પ્રથમ તેનું આતિથ્ય હું કરું, અને ભવિષ્યે તે મારા કામમાં સહાયક થાય, તે સાથે હું તેનો સહાયક થાઉં.

સાં૦—તારા પોતાના શ્રેયની વાતો તને આટલે દરજ્જે માહિત છતાં તું તેના ઉપયોગ નથી કરતો એ જ નવાઈ છે ! તેમ કરવામાં તને શી રાંકા રહે છે ? તારા ભાઈ સાથે તું મમતાથી વર્તે, તેથી લોક તને હલકા મનના ને ખુશામતીઓ કહે એવી શું તને દહેશત રહે છે ? મિત્ર ! મારા ઉપર જો તને શ્રદ્ધા હોય તો હું કહું છું કે એવી દહેશત રાખવી નકામી છે. એ મિથ્યા ભ્રમ માત્ર જ છે, એટલું જ નહિ, પણ આપણે આપણા મિત્રો પરની મમતાને લઈને તેમને થતા ખોટા ખ્યાલોથી અલગ રાખવા એ જ આપણને ઇચ્છે છે. તમારા બંનેમાં સંપ કરવાની સૂચના તારા કરતાં જો ચારિત્રાનને કરવી મને વધારે દુસ્ત લાગી હત, તો હું તેને જ પહેલો મળત, પણ તેના કંતાં તું જ મને વધારે યોગ્ય લાગ્યો, અને મને ચોક્કસ ખરોસો છે કે તું આ કામ તેના કરતાં વહેલું જ અમલમાં મૂકીશ.

ચરિ૦—આવું બોલવું તમને ઇચ્છતું નથી. આમાં તમારી ખસૂમ ભૂલ થાય છે. હું નેનાથી નાનો છતાં મને પહેલ કરવાનું તમે કેવી રીતે કહો છો ? કોઈ પણ બાળકમાં જોશો તો બધા દેશોમાં કોઈ પણ કામના આરંભનું માન મોટા ભાઈને માટે જ રાખેલું હોય છે, તે તમે કેમ વિતરી જાઓ છો ?

સાં૦—નાનાએ મોટાને માન આપવું, તે આવે ત્યારે જિભા થવાનો વિવેક કરવો, તેને બેસવા સાફ આસન આપવું, અને આપણે તેને બોલવાની પ્રથમ તક આપવી, એ ખરૂં કે નહિ ? તો હું કહું છું તેમ તું કર, અને તારા વડિલ બંધુને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન આદર; ને પછી જો કે તે પોતાના બંને હાથ સ્નેહથી તારી તરફ લંબાવી તને આલિંગન કરે છે કે નહિ ? તે તારી સાથે શિષ્યની પેઠે વર્તવા લલચાય છે કે નહિ ? તેનો સ્વભાવ જોઈશો માની છે તેટલો જ ઉદાર છે: વારને જ હું અનુમાન કરું છું તે સાચું પડશે.

કેમકે જેમ ગરીબ બિખારી પાસેથી વાહવાહ કહેવરાવવા માટે
ઔદાર્ય જેવો બીજો માર્ગ નથી, તેમ માની મનુષ્યને સન્માન અને
સ્નેહથી અધિન થયા સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

ચરિ૦—તમારા કહેવા પ્રમાણે હું વર્તું ને તેના સ્વભાવમાં
ફેર ન પડે તો ?

સૌ૦—તોપણ તને તેથી નુકશાન શું છે ? તારા એ સંસ્વર્તન
વડે તારો સહભાવ અને તેની ઉપરનો સ્નેહ; તેમજ તેનો ખરાબ
સ્વભાવ અને ઉપકાર માટેની અપાતતા, ક્ષેપના સમજવામાં તો
આવશે જ. પણ મને ખાતરી છે કે તેમ થવાનો પ્રસંગ આવવાનો જ
નથી. તું તેના પ્રત્યે નિષ્પાલસ મનથી, ઉદાર યાત્રથી અને ભાતુ-
ભાવથી વર્તે છે, એમ તેને સમજશે તો તે ગુણોમાં તને મહાન
કરવાની જ ઇચ્છા તે કરશે. ખેડ ભાખ્યો વચ્ચેનો તમારો હાલનો
સંબંધ બહુ જ ખેદજનક છે. ઇશ્વરે જે હાથ એક બીજાને સહાય
કરવા સારૂ દીધા છે, તેનો ઉપયોગ એકબેકને મારવા થાય, અથવા
દયાળુ ઇશ્વરે જે પગ એક બીજાની મદદમાં દોડવા વાસ્તે દીધા છે,
તેનો ઉપયોગ એક બીજાની પ્રગતિ અટકાવવામાં થાય, તેના જેવું
તમારામાં બન્યું છે ? જે વસ્તુઓ આપણા હિતને વાસ્તે અપાયેલી
છે તે વસ્તુઓ હિતને બદલે હાનિ કરવામાં વાપરવી એ અજ્ઞાન
અને દુર્લભ-મુલક નહિ તો બીજું શું ? ઇશ્વર આપણને જે કાંઈ
આપે છે તે આપણા પોતાના શ્રેય સારૂ જ આપે છે, અને તેમાં
લેશ માત્ર શંકા જેવું નથી તેમજ બે હાથ બે પગ, બે આંખો
વગેરે આપણને છે, તે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયની જોડીના કરતાં પણ
બંધુની જોડી એકબેકને વધારે ઉપયોગી છે. કેમકે અનેક વાંભ
છેડેની બે વસ્તુને કેવળ બે હાથ વડે જ એકદમ લઈ શકાશે નહિ;
એકલા પગથી પણ તે કામ થઈ શકશે નહિ, તેમજ ધણે દૂર નજર
પહોંચાડનારી બંને આંખેથી એક જ વસ્તુની આગળની તથા પાછળ-

ની બન્ને આજુ એકબીજા નિદ્રાળી થકાશે નહિ; પરંતુ જે બે બન્ધુએદ
ભાતુભાવથી હળીચળીને રહેતા હોય છે, તેમનામાં ગમે તેટલું અંતર
હોય તોપણ તેઓ એકબેકને કપયોગી થયા સિવાય રહે નહિ.

જાણાવવાની જરૂર નથી કે સૉક્રેટિસના આ ઉપદેશ પછી
તુર્ત જ એ બે ભાઈઓનો સંબંધ બદલાઈ ગયો ને અત્યંત માયાથી
અન્યોન્ય વર્તવા લાગ્યા.

તે વખતના ઝીક લોકોમાં ગાંડાઈ ભરેલી ધણીક ધર્મસમજ
ચાલતી હતી. તે બધી ઉપર જ સૉક્રેટિસને
સૉક્રેટિસની ધર્મ- વિશ્વાસ નહેતો; પરંતુ તેમાંની કેટલીક અન્ય-
વૃત્તિ. તાઓ તે માનતો હતો, એમ જણાય છે.

તેમનાં દેવસ્થાનોમાં ડેલફાયનું અપાલોનું દેવ-
સ્થાન અત્યંત પવિત્ર મનાતું. આ દેવ તેની પુનરણના અંગમાં
આવે છે ને યાત્રાળુઓના સંવાસના સાચા જવાબ આપે છે, એવી
લોકોની સમજ હતી. એક વખત ચીરેફન નામે સૉક્રેટિસનો એક
શિષ્ય ત્યાં ગયો, અને પુનરણના અંગમાં અપાલો દેવ આવ્યો હતો
ત્યારે પૂછ્યું કે, “સૉક્રેટિસના જેવો હાલો મનુષ્ય ખીજો કોઈ છે
કે?” તેના જવાબમાં તેણે, “કોઈ નથી” એમ કહ્યું, તેથી તેને
અતિશય આનંદ થયો. તેણે અચેન્સ જાણ આ વાત સૉક્રેટિસને કહી.
ત્યારે દેવનો સખ્દ સાચો માને લો પોતે તેવો હાલો નથી, એવી
તેની પ્રમાણિક સમજ હતી, અને તેને સાચો ન માનવામાં પણ મોટી
પંચાત હતી? આવી સૉક્રેટિસના મનની બહુ વિલક્ષણ સ્થિતિ થઈ
પડી; અને તે આ જવાબનો ગૂંદાઈ શો હોવો જોઈએ તેની
શોધમાં લાગ્યો.

પહેલાં તો, જે મહાન હાલો તરિકે પ્રસિદ્ધ હતા અને જેમણે
તે મહાન હાલો માન્યો, તેના કેટલાક મુન્સદીઓ પાસે ગયો. પહેલું
તેમની સાથે સંભાષણ કરતાં તેને જાણ્યું આવ્યું કે તે કહેવાય છે

તેણા ખરેખરા ડાહ્યા નથી. પછી તે ત્યાંના કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ કવિ તેમજ વક્તાઓ પાસે ગયો, અને તેઓ કવિતાનો અર્થ તેમની જ પાસે સમજવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. તે પોતાપોતાની કવિતાની રજૂતિ કરતા ને બીજા કવિની નિંદા કરતા; પરંતુ તેમની પોતાની જ કવિતાના પુછેલા અર્થ તે સમજાવી શક્યા નહોતા. આ ઉપરથી સૉક્રેટિસે મનમાં એમ નક્કી કર્યું કે, અંગમા દેવનો ધવન ભરાયેલો મનુષ્ય જ્ઞાનની પુષ્કળ વાતો કહે છે, પણ તેના અંશ સુદ્ધ તેમાં હોતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ વખતે તે જે કહેતો બોલે છે, તેના પુરેપુરો અર્થ સુદ્ધ સમજતો નથી હોતો, તેણે જ આ કવિઓનું છે. તેમની કવિતામાં દેખાઇ આવતું જ્ઞાન તેમણે હદાપણથી મેળવેલું હોતું નથી, તે કેવળ ધમ્મરી ગ્રેરણથી કલમદારા ઉતરે છે. એવે સૉક્રેટિસ કેટલાક કારીમો પાસે ગયો. તેમની પાસેથી તેને વણી નવી બાળતોનું જ્ઞાન મળ્યું. પરંતુ જે બીજા કાળના જ્ઞાનનો અંશ પણ પોતે જાણતા ન હોય તે વિષે લાંબી લાંબી જીમ કરીને ગમે તે બોલતા જોઈને તે પણ મૂર્ખ છે, એમ તેણે ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે ડાહ્યા ગણાતા જે જે લોક પાસે સૉક્રેટિસ ગયો, તે તે લોક પોતાનામાં હદાપણ હોય તેના કરતાં પોતાને અધિક ડાહ્યા સમજતા હતા; અને સૉક્રેટિસ પોતે ડાહ્યા છતાં પણ પોતાને કંઈ હદાપણ નથી એમ માનતો હતો; અને તેટલા જ માટે તે સૌના કરતાં ડાહ્યા હતો. સૉક્રેટિસે કેલશાપની પુનરણીનું ભવિષ્ય આ જ અર્થમાં ખરું માનીને પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું હતું. પરંતુ આથી તેના શત્રુઓમાં હજારો ઉમેરા થયા હતા.

સૉક્રેટિસના શિષ્યોની સાથે જ તેની નિરુદ્ધતાને લીધે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેના શત્રુની સંખ્યા પણ સૉક્રેટિસનું નાક! વધતી જતી હતી. અચેત્તમાં તેની રજૂતિ કરાવવાના હેતુથી તેના દેશીઓએ તેનામાં જ

હોય તેવા દોષારોપ કરીને ઍરિસ્ટોફેનિસ નામના એક નાટકકાર પાસે કલાકૃતિ (મેઘમંડળ) નામે એક પ્રહસન લખાવ્યું. આ પ્રહસનનો નાયક સૉક્રેટિસને બનાવ્યો હતો. અને તે અથેન્સના યુવકોને બગાડનાર દુર્ગુણનું એક પુતળું છે, એવું ચિત્ર તેમાં આલેખ્યું હતું. આ નાટક રંગભૂમિ ઉપર બજવાયું તે વખતે આખી નાટકશાળા પ્રેક્ષકોથી ચીકાર ભરાઇ ગઇ હતી. વિચારશક્તિહીન અકષણ બહુ જનસમાજને હંમેશાં આવી જ કાંઇક કરમાણુકની જરૂર હોય છે ! તેમને અનુકૂળ બોલનાર, તેમની પેઠે વર્તનાર તેમનાં કૃત્યોને ઉત્તેજન આપનાર, તેમની મૂર્ખતાબરેલી સમજની તરફદારી કરનાર એકંદરે કોઇ પણ સારી या નરસી બાબતમાં તેમનો પક્ષ લેનાર તેમનો આગેવાન-તેમનો દેવપ્રિય એવું તેમને લાગે છે. અને તેથી ઉલટું અંતઃકરણથી એ સમાજનું હિત ઇચ્છી, તેમને અપ્રિય પણ સાચું કહી તેમની આંખો ઉધાડે તેવા માણસને તે પોતાનો શત્રુ સમજે છે આવે પ્રસંગે બહુજનસમાજના અચાનકો લાભ લઇને તેમના દેવત્વને ખાત્ર થયેલા લોકો, પોતાની પ્રમા ટકાવી રાખવા સારૂ ઍરિસ્ટોફેનિસના જેવા નાટકકાર પાસે સાચા સમાજહિતચિંતકનાં નિઘ સ્વરૂપમાં નાટકો કરાવે છે, અને તેમાં મહાન ધન્યતા માને છે. આવી રીતે કરતાં તેમનો હેતુ સાધ્ય ન થાય તો તેનાથી ફજેતી, નીચ ઉપાયો અજમાવીને પણ સાચા માણસની બને તે પ્રગરે ફજેતી કરાવવાની બનતી કેશીસો કરવાનું કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ને સર્વ જમાનામાં બનતું આવ્યું છે.

સૉક્રેટિસ કોઇક વખતે શોકપર્થવસાથી નાટક જેવા જતો; પરંતુ પોતાનો જ વેપ રંગભૂમિ ઉપર આવવાનો છે. એ માંભળી સૉક્રેટિસ એ બેલ જેવા સારૂ ખાસ પોતાના કેટલાક મિત્રોને સાથે લઇને ગયા હતા. અને અજાણ્યા માણસોનાં 'જેનો વેપ આવ્યો છે તે સૉક્રેટિસ કયો ?' એવા પ્રશ્નો સાંભળી, તેમની જાણસા તૂટ કરવા સારૂ

તેને સૌ જોઈ શકે તેવી એક જગ્યાએ તે ખેલ પુરો થતાં સુધી ઉભો રહ્યો. ખેલ પુરો થયા પછી કેટલાકેએ રોકેટિસને પુછ્યું કે, “તમારું આ ખરાબ ચિત્ર જોઈ તમને ક્રોધ ન થયો?” તેમને તેણે જવાબ આપ્યો કે, “મને ક્રોધ ન થયો, એટલું જ નહિ, પણ અહીં મળેલા દુબારો દેશી બાઈઓને મેં આજ આનંદની મીઠાણાની જ આપા, એથી મને બહુ જ સંતોષ થયો.” રોકેટિસનો આ જવાબ સાંભળતાં, ખીમનો ઉત્કર્ષ સહી ન શકનારા એ લોકોએ આટલી ખટપટ કર્યા છતાં ઝેવટે સૂર્ય ઉપર યુકનારાની પેઠે પોતાની જ રજેતી થઈ, એમાં આશ્ચર્ય શું?

રોકેટિસે પોતાનું બધું આયુષ્ય પોતાના દેશી જનોને અર્પણ કરેલું હોવાથી પોતાના સંસ્થાનમાં કાંઈ અધિ-રોકેટિસ ન્યાય-કારની જગા તેણે સ્વીકારી નહોતી, કે ઉદર-સહામાં નિર્વાહ માટે ખીમને કાંઈ ઉદ્યમ પણ કર્યો નહોતો. તેના કુટુંબનું પાલનપોષણ, નાનપણથી તેના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપનાર, સંઘન કાટો જ કરના હતો અર્થ-સેના કાયદા પ્રમાણે રોકેટિસને એ વખત ન્યાયન્યાયા એસનાના પ્રસન્ન આવ્યા હતા. એક પ્રસંગે તેની સદમાદાએક બુદ્ધિમંદ આવ્યો તે જ દેસલો તેણે સંસ્થાનના કાયદાને અનુસરીને આપેલો નાના પરિણામે-સત્વરકાના ગુણના પ્રતાપે-તેના શુભુદયમાં વધારો જ થયેલો.

તેના શુભાના મેં કાવ અને એક વક્તાએ અર્થેન્સની ન્યાય-સભામાં રોકેટિસ ઉપર એક ફરિયાદ નોંધાવી. સે:રોકેટિસ ઉપર તેમણે રોકેટિસ ઉપર ત્રણ આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હતા. પહેલો આરોપ અવાહનો કે, તે સંસ્થાનના દેવાને માગતો નથી, નવા નવા દેવો માનવાનો ઉપદેશ કરે છે, એ બીજો આરોપ, આ તે અર્થેન્સના સુધર્મને બહુકાલે છે, એ ત્રીજો આરોપ હતો. અને આ સર્વે

દેવો માનવાનો ઉપદેશ કરે છે, એ બીજો આરોપ, આ તે અર્થેન્સના સુધર્મને બહુકાલે છે, એ ત્રીજો આરોપ હતો. અને આ સર્વે

અપરાધોને માટે આરોપીને મૃત્યુની શિક્ષા થવી જોઈએ, એવી છેવટે માગણી કરવામાં આવી હતી. અત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી.

અધે-સની ન્યાયસભામાં પાંચસો સભાસદો બેસતા. એ સભા સમક્ષ પ્રથમ ફરીયાદી પૈકી મિલિટસ નામના

આરોપીની તપાસણી.

કવિએ આજીવસુકત ભાષામાં અને મધુર વાણીથી ખીદું મરયું બહારાવીને તેની ઉપર મુકેલા

આરોપોનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. સોફોટિસના

મિત્રોએ આ ફરિયાદનો જવાબ એક કિત્તમ પટ્ટાલ પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો. તે સોફોટિસને બતાવતાં, તેણે તેની ભાષાની અને તેમાંના મુદ્દાઓની પ્રશંસા કરીને આભારપૂર્વક તે પાછો આપીને કહ્યું, “આજ મુધીનું માઈ નનખલક ચારિત્ર અને માઈ સદ્ગતિન એ જ મારે જવાબ છે. બીજાને જવાબ આપીને હવે મારે જીવનું એવો ઇશ્વરી સંકેત દેખાતો નથી. હવે મારા જીવનમાં કે માઈ કે મારા દેશનું કંઈજ હિત રહેલું નથી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જાંખી પડતી મારી દષ્ટિ જો કે છેક જ બંધ થઈ જાય ને કાન સાંભળતા બંધ પડે તો પછી એવી પરાધીન સ્થિતિમાં જીવીને પણ કરવાનું શું? મને અન્યાયની શિક્ષા થશે, અને મારે ન્યાય કરનારાઓના કપાળમાં કાયમને માટે કલંક એંટશે. બામ થનાથી સોફો-મારા વિશે વિશેષ સલાતુર્ભૂતિ દર્શાવશે, અને મને ખોતાની પ્રગતિ કરનારે શિક્ષક સમજીને તે મારી સ્તુતિ જ કરશે.”

છેલ્લી તમાસણીને દિવસે ફરિયાદી પક્ષના સાક્ષી પુરાવા પુરા થયા પછી, ન્યાયાધીશની આજ્ઞાથી સોફોટિસ

સોફોટિસનો છેવટ બોલવા બોલો થયો. તે વખતનું તેનું ભાષણ ખોટોએ અક્ષરસઃ લખી લીધું તે “એપોલોજી નો જવાબ.”

“આક સોફોટિસ” ના નામે પ્રસિદ્ધ છે; અને

જમનમાંના કિત્તમ પ્રથમ સેના ગણના થાય છે. એ આજુ પુરૂ

થયા પછી પાંચસોમાંના ૨૮૧ સભાસદોએ સંક્રેટિસને અપરાધી ઠરાવીને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરાવી. ગ્રીસના તે વખતના કાયદા પ્રમાણે થયેલી શિક્ષાને બદલે બીજી શિક્ષા માગવાનો દક્ષ આરોપીને અપાયેલો હતો. તે પ્રમાણે ન્યાયાધીશે સંક્રેટિસને તે સંજ્ઞા સવાલ કર્યો, તેના જવાબમાં તેણે જે કહ્યું તેના સાર બહુ ટુંકામાં આપીએ છીએ.

“મારા દેશી બન્ધુઓ! મને આજે જે શિક્ષા કરાવવામાં આવે છે તે માત્ર મારી સ્પષ્ટાક્રિતને લીધે જ છે. મને જે સત્ય લાગ્યું તે મેં જણાવ્યું છે. નાની કે મોટી કોઇ પણ વાત મેં તમારાથી છાની મનમાં સંતાડી રાખી નથી; અને તેથીજ મારા શુભો ઉત્પન્ન થયા છે, ને આજનો આ પ્રસંગ મારી ઉપર આવ્યો છે. તમે પુછશો કે, તારી સ્પષ્ટાક્રિતનું પરિણામ તને આ પહેલાં જ સમજાયેલું હોતું જોઇએ, તો તેં તારૂં ધોરણ બદલ્યું કેમ નહિ?” આપનો આ પ્રશ્ન બરોબર છે. પણ સાહેબો, મનુષ્યે કોઇ પણ કાર્ય કરતાં તેના સારા નરસાપણનો જ વિચાર કરવો જોઇએ. તે કરવાથી આપણને સુખ થશે કે દુઃખ; આપણે છવીશું કે મરીશું, એવો સ્વાર્થના વિચાર એક ક્ષણવાર પણ મનમાં લાવવો ન જોઇએ. જે કામ આપણે આપણી મેળે સ્વીકાર્યું હોય, તે કરતાં આપણે આપણી ખેત્યાબર સિવાય કશાથી-મૃત્યુથી પણ-બીવાતું કારણ નથી. તમને શિક્ષણ આપવાનું-તમારાં બાળખત્ત્યાંએને જ્ઞાનામૃત પાવતું પવિત્ર કાર્ય ઈશ્વરે મને સોંપ્યું હતું, તમને હીક લાગે તો મેં મારી મેળે જ તે માથે લીધું હતું એમ કહો-તે મેં ગયાં ત્રીસ વર્ષ-સત્ય સિવાય કશાની પણ ખરવા કર્યાં સિવાય-યથામતિ ને યથાસક્રિત કહ્યું છે. આવું પવિત્ર કર્તવ્ય હું મૃત્યુ જેવી સામાન્ય બાબતથી ડરીને છોડી દઈશ, એમ તમને લાગે છે? એમ કદી નહિ જ બને! હું

શિક્ષણનું કામ આજથી હોડી દેવાનું કહું તો, કદાચ તમે મને જીવતો રહેવા દેવાનું કળ્પ કરશો. પરંતુ હું આપને ખાતરીથી કહું છું કે તમે સુક્ષ્મ કરશો તે ઘડીથી જ હું મારા એ પવિત્ર કાર્યમાં લાગીશ. વાઝ, મરણ સિવાયની બીજી કંઈ શિક્ષા મને પસંદ છે, એમ આપે પુછ્યું તેના જવાબ મને યોગ્ય લાગે છે તે હું આપું છું. મને હાથ હાથ કરી રાજદરબારી બાપામાં બોલતાં આવડતું નથી, માટે મારી પદ્ધતિમાં જ કહું છું. મેં માફ આપું આયુષ્ય મારા દેશબાંધવોને શિક્ષણ આપવામાં ગાળ્યું છે, એ જ જો મારો અપરાધ ગણાતો હોય તો અથેન્સ સરકાર તરફથી માફ ને મારા કુટુંબનું પોષણ કરીને આ ન્યાયસભાના અધ્યક્ષસ્થાને કાયમ માટે મરી નામજલક કરવી. મારા ગુન્હાને એ જ શિક્ષા યોગ્ય છે ? ”

સોક્રેટિસનું આ બાપણ સાંભળીને સર્વ સભાસદો બહુ ચીડાયા અને તેમણે તેને વિંચ પાડીને દાર મારવાનો હુકમ કરમાવ્યો. તુરમ તરફ જતા સોક્રેટિસ ન્યાયનબા તરફ જોઈને બોલ્યા, “ બન્ધુઓ ! મારી તમને છેવટની એક વિનંતી છે મારા છોન્સ તરફગુના કરતાં. દ્રવ્યને કે બીજા કંશાન પણ માન આપે છે એવું તમને લાગે, કે તેમનામાં ન હોય તેવા ગુણનો મિથ્યા ડોળ તે કરતા જીવાનાં આવે, તો તે માટે તેમને ક્ષમા ન કરતાં મમે ને શિક્ષા કરવું. હું હવે મરવા જાઉં છું ને તમે સૌ જીવવા જાઓ ! પરંતુ જીવવું ને મનું એમાં આંધક સુ પદાયક ક્યુ છે ન તો એક પરમેશ્વર જ જાણે ! ”

આ પછી એક મહિને તેની શિક્ષાનો અમલ થયો. એ મહિને તેણે તુરંમમાં કેના રીને કાઢેલા નથા કેની સન્નતાર્થા વિષ પીત આપસમર્પણ કયું ને સોક્રેટિસન સર્વિસ્તર સંવાદોથી સમગ્રજી એ સંવાદોનું પુરાક જીવું કપાયેલું છે, માટે તે વચ્ચા ખાસ જનામજ છે.

